

WOJCIECH KLUJ

UKSW, Warszawa, ORCID 0000-0002-3888-7669

ROLA REFERENCJI I PRZYPISÓW W PAPIESKICH ENCYKLIKACH NA PRZYKŁADZIE *FIDES ET RATIO*

Encyklika *Fides et ratio* (wiara i rozum) ogłoszona przez papieża Jana Pawła II 14 września 1998 r. traktuje o relacji między wiarą i rozumem. Jak napisał Jan Paweł II we wstępie do encykliki „Wiara i rozum są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy”. Encyklika wyjaśnia, że wiara i rozum wcale nie są sobie przeciwstawne, ale się uzupełniają. Encyklika ta ciągle budzi zainteresowanie, zarówno w Polsce, jak i na świecie. Stale powstają artykuły na jej temat¹.

Do tej encykliki odniósł się m.in. sam Joseph Ratzinger, późniejszy papież Benedykt XVI, w tekście *Wiara, prawda i kultura – refleksje*

¹ Nie sięgając do okresu bezpośrednio po ukazaniu się encykliki, w ostatnich trzech latach ukazały się np. W. Wojtyła, *‘Zakorzeń się w prawdzie’*. *Kultura w świetle encykliki „Fides et ratio”*, „Studia Elckie” 22 (2020) nr 3, s. 355-367; M.A. Kopiec, *The Main Aspects of John Paul II’s Encyclical “Fides et ratio” in the Current Historical and Theological Environment*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 28 (2020) nr 1, s. 109-131; A. Ziombra, *„Fides et ratio” w epoce kryzysu humanistycznego*, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 31 (2021) nr 2, s. 96-104; F.F. Sánchez Leyva, *En el horizonte de la Diaconía metafísica. Veinte años de la „Fides et ratio”*, „Salesianum” 82 (2020) nr 2, s. 322-344; M. Schlag, *The Methodological impact of „Fides et ratio” on Catholic Social Teaching*, „Modern Theology” 36 (2020) nr 4, s. 699-718; J.V. Cariño, *St. Thomas Aquinas and the Revision of Catholic Philosophy*, „Philippiniana Sacra” 55 (2020) nr 165, s. 289-303.

WOJCIECH KLUJ

UKSW, Warszawa, ORCID 0000-0002-3888-7669

THE ROLE OF REFERENCES AND FOOTNOTES IN PAPAL ENCYCLICALS ON THE EXAMPLE OF *FIDES ET RATIO*

The encyclical *Fides et ratio* (faith and reason) promulgated by Pope John Paul II on 14 September 1998 deals with the relationship between faith and reason. As John Paul II wrote in the introduction to the encyclical, “Faith and reason are like two wings on which the human spirit rises to the contemplation of truth.” The encyclical explains that faith and reason are not at all opposed to each other, but complementary. The encyclical continues to arouse interest, both in Poland and internationally. Constantly papers are being written about it.¹

¹ Without going back to the period immediately following the publication of the encyclical, the last three years have seen the publication of, e.g. W. Wojtyła, ‘Zakorzeń się w prawdzie’. *Kultura w świetle encykliki „Fides et ratio”*, „Studia Łęckie” 22 (2020) nr 3, s. 355-367; M.A. Kopiec, *The Main Aspects of John Paul II’s Encyclical “Fides et ratio” in the Current Historical and Theological Environment*, “Wrocławski Przegląd Teologiczny” 28 (2020) No. 1, pp. 109-131; A. Ziombra, „*Fides et ratio*” w epoce kryzysu humanistycznego, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 31 (2021) No. 2, pp. 96-104; F.F. Sánchez Leyva, *En el horizonte de la Diaconía metafísica. Veinte años de la „Fides et ratio”*, „Salesianum” 82 (2020) No. 2, pp. 322-344; M. Schlag, *The Methodological impact of „Fides et ratio” on Catholic Social Teaching*, „Modern Theology” 36 (2020) No. 4, pp. 699-718; J.V. Cariño, *St. Thomas Aquinas*

w związku z encykliką „*Fides et ratio*”². Wyjaśnia w nim, że encyklika jest próbą rekonstrukcji filozofii z perspektywy chrześcijańskiej. Nie chodzi tu jednak zasadniczo o filozofię jako dyscyplinę akademicką, ale o filozofię jako mądrość życiową³. Chodzi o odpowiedź na pytania, czy człowiek może poznać prawdę, podstawowe prawdy o sobie samym, o swoim pochodzeniu i przyszłości, czy też jedynie udaje mu się stawiać pytania o użyteczność. Jeżeli wiara chrześcijańska pretenduje do tego, że mówi prawdę o Bogu, świecie i człowieku, to wtedy obchodzi wszystkich ludzi. Z tego rodzi się misyjny wymiar wiary. Nie jest ona tylko kulturowym wariantem religijnego doświadczenia człowieka. To zaś oznacza, że pytanie o prawdę staje się najistotniejszym pytaniem chrześcijańskim. W tym znaczeniu ma ono związek z filozofią⁴.

Pytania te są w pewnym sensie pytaniami metodologicznymi. W pracach akademickich, takich jak magisteria, doktoraty czy inne publikacje naukowe, referencje służą do wskazania źródeł prezentowanych idei czy poglądów, zwłaszcza tych, które zostały wykorzystane w pracy. Umieszcza się je bądź bezpośrednio (w nawiasie) w tekście, bądź na dole strony, ewentualnie na końcu pracy. Podają one zazwyczaj nazwisko autora, tytuł dzieła, miejsce i rok wydania. Niekiedy podają więcej informacji. Prawidłowe opracowanie bibliografii to ważna część każdego opracowania naukowego.

Wydaje się jednak, że w dokumentach papieskich tak wysokiej rangi jak encykliki sytuacja jest nieco inna. Referencje pełnią również

² J. Ratzinger, *Wiara, prawda i kultura – refleksje w związku z encykliką „Fides et ratio”*, w: Tenże, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 147-167.

³ Kard. Ratzinger napisał m.in.: „przy skanonizowanych metodach, które są dziś traktowane jako znak rozpoznawczy naukowości, trudno jest znaleźć miejsce dla prawdy w debacie publicznej. Dlatego konieczny jest zasadniczy spór o istotę nauki, o prawdę i metodę, o zadanie filozofii i jej możliwe drogi. Papież nie uznał za swoje zadanie zająć się w encyklice wyłącznie praktyczną kwestią, czy i jak prawda znowu może być ‘naukowa’. Pokazuje On jednak, dlaczego musimy postawić to pytanie” (tamże, s. 153).

⁴ Por. tamże, s. 147.

This encyclical was referred to, among others, by Joseph Ratzinger himself, later Pope Benedict XVI, in the text *Faith, Truth and Culture – Reflections Prompted by the Encyclical “Fides et Ratio.”*² There he explains that the encyclical is an attempt to reconstruct philosophy from a Christian perspective. However, it is not fundamentally about philosophy as an academic discipline, but about philosophy as the wisdom of life.³ It is about answering the questions of whether man can know the truth, the fundamental truths about himself, his origin and his future, or whether he only succeeds in posing questions of usefulness. If the Christian faith pretends to speak the truth about God, the world and man, then it concerns all people. From this is born the missionary dimension of faith. It is not merely a cultural variant of human religious experience. This in turn means that the question of truth becomes the most essential Christian question. In this sense, it is related to philosophy.⁴

These questions are, in a sense, methodological questions. In academic papers, such as master’s degrees, doctorates or other scientific publications, references are used to indicate the sources of the ideas or views presented, especially those used in the paper. They are placed either directly (in brackets) in the text or at the bottom of the page, possibly at the end of the paper. They usually give the name

and the Revision of Catholic Philosophy, „Philippiniana Sacra” 55 (2020) No. 165, pp. 289-303.

² J. Ratzinger, *Faith, Truth and Culture – Reflections Prompted by the Encyclical „Fides et Ratio”* in: Idem, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, pp. 147-167.

³ Cardinal Ratzinger writes, among other things: „It is of course difficult, in view of the canon of methodology that has established itself today as bearing the “watermark of scholarly seriousness”, to get a further hearing in public debate on the question of truth. It is therefore necessary to clear the ground through an argument about the nature of science and scholarly work, about truth and method, about the task of philosophy and its possible paths. The Pope did not see it as his task to tackle in the encyclical the quite practical question of whether, and how, truth can once more become “scientific” or “scholarly”. But he does show why we have to set ourselves this task.” (ibid., p. 153).

⁴ Cf. ibid. p. 147.

inną rolę, bardziej teologiczną. Warto więc przyjrzeć się odniesieniom i referencjom tej encykliki, bo wydaje się, że rzucają one ważne światło na rozumienie nauczania Jana Pawła II i innych papieży. Temu zagadnieniu chcemy poświęcić niniejszy tekst⁵.

Potwierdzeniem faktu, iż warto badać również referencje encyklik może być np. fakt, że w szeroko komentowanej instrukcji Kongregacji Nauki Wiary *Dominus Iesus* (6.08.2000) dokumentem, do którego najczęściej się ta instrukcja odnosiła była encyklika *Redemptoris missio* (7.12.1990). Podstawy doktrynalne obu tych dokumentów były więc takie same, jednak encyklika nie wzbudziła tylu sporów i dyskusji, co instrukcja, która się do niej odwoływała.

REFERENCJE BIBLIJNE ENCYKLIKI *FIDES ET RATIO*

W każdym tekście teologicznym pierwszym punktem odniesienia jest Pismo św. W encyklice *Fides et ratio* już we wstępnym numerze (pierwszym) pojawiło się odniesienie do pięciu cytatów biblijnych, w numerze drugim zostały zacytowane dwa fragmenty biblijne, a w numerze szóstym znalazło się odniesienie do jednego.

W pierwszym rozdziale encykliki, zatytułowanym „Objawienie mądrości Bożej” znalazło się dość sporo odniesień biblijnych (pięć w numerze 7, trzy w numerze 9, pięć w numerze 10, dziewięć w numerze 11, jeden w numerze 12) a na koniec, w numerze 15 zostały zacytowane trzy passusy biblijne. Jest to rozdział, który jest najbardziej przesycony odniesieniami biblijnymi, co jednak – biorąc pod uwagę tytuł – nie powinno dziwić.

⁵ Rzadko podejmuje się kwestię przypisów i referencji. Wśród nielicznych wyjątków jest np. komentarz redakcyjny Kevina Aherna do spojrzenia na encyklikę *Laudato si* napisany dla jezuickiego pisma *America*. Por. K. Ahern, *Laudato Si. Follow the Footnotes*, w: <https://www.americamagazine.org/issue/follow-footnotes> (18.06.2015). Por. też W. Kluj, *Przewodnie idee adhortacji Ecclesia in America w kontekście jej źródeł i odnośników*, w: J. Różański (red.), *Ecclesia in America. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2003, s. 223-242.

of the author, the title of the work, the place and year of publication. Sometimes they provide more information. The correct compilation of a bibliography is an important part of any research paper.

However, it seems that in papal documents of such high rank as encyclicals the situation is somewhat different. References also have a different role, a more theological one. It is therefore worth examining the references of this encyclical, as they seem to shed important light on the understanding of the teaching of John Paul II and other popes. It is this issue that the text aims to address.⁵

As an example of the fact that it is worthwhile to examine the references of encyclicals, one can mention, e.g., that in the widely commented instruction of the Congregation for the Doctrine of the Faith, *Dominus Iesus* (6.08.2000), the document to which the instruction referred most frequently was the encyclical *Redemptoris missio* (7.12.1990). The doctrinal basis of the two documents was therefore the same, but the encyclical did not arouse as much controversy and discussion as the instruction that referred to it.

BIBLICAL REFERENCES IN THE ENCYCLICAL *FIDES ET RATIO*

In every theological text, the first point of reference is Scripture. In the encyclical *Fides et ratio*, there are already five biblical references in the first number, two biblical quotations in the second number and one in the sixth number.

In Chapter One of the encyclical, entitled ‘The Revelation of the Wisdom of God’, there were quite a few biblical references

⁵ The issue of footnotes and references is rarely addressed. Among the few exceptions is, for example, Kevin Ahern’s editorial commentary on the encyclical *Laudato si* written for the Jesuit magazine *America*. Cf. K. Ahern, *Laudato Si. Follow the Footnotes*, in: <https://www.americamagazine.org/issue/follow-footnotes> (18/06/2015). Cf. also W. Kluj, *Przewodnie idee adhortacji Ecclesia in America w kontekście jej źródeł i odnośników*, in: J. Różański (ed.), *Ecclesia in America. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warsaw 2003, pp. 223-242.

W rozdziale drugim: “Credo ut intelligam” poza cytataми biblijnymi w nagłówku przed numerami 16 i 21, w numerze 16 spotykamy ponadto dwa cytaty i jedno odniesienie biblijne, w numerze 17 jeden cytat, w numerze 18 dwa odniesienia, w numerze 19 dwa cytaty, w numerze 20 dwa cytaty i jedno odniesienie, w numerze 21 (poza cytatem w nagłówku) dwa inne odniesienia, w numerze 22 dwa odniesienia i w numerze 23 trzy cytaty. W tym rozdziale odniesień biblijnych jest wciąż dość sporo.

W rozdziale trzecim „Intellego ut credam” mamy już tych referencji znacznie mniej. W rozpoczynającym numerze 24 mamy jeszcze dwa cytaty, w numerze 33 w przypisie mamy odniesienie do audiencji papieskiej, w czasie której zacytowany był fragment biblijny. W numerze 34 mamy jeszcze jeden cytat i pięć odniesień biblijnych. Biorąc pod uwagę tytuły tych dwóch rozdziałów jest to logiczne. Mówiąc o wierze, częściej wychodzi się z tekstów biblijnych, natomiast mówiąc o rozumowaniu intelektualnym czasem dochodzi się do referencji biblijnych, ale jest ich mniej.

Rozdział czwarty encykliki, zatytułowany „Relacja między wiarą a rozumem” zawiera jedynie pięć odniesień biblijnych (w numerze 36) oraz jeden cytat (w numerze 37). Rozwija za to szeroko wątek nieprzemijającej nowości myśli św. Tomasza z Akwinu.

Ciekawy jest przypadek rozdziału piątego. Cały ten rozdział zatytułowany „Wypowiedzi Magisterium Kościoła w dziedzinie filozofii” zawiera TYLKO JEDEN cytat biblijny – w numerze 51. W rozdziale szóstym – „Wzajemne oddziaływanie teologii i filozofii” spotykamy dwa odniesienia w numerze 67, trzy cytaty w numerze 70, jeden cytat w numerze 71 i jedno odniesienie w numerze 73. W ostatnim, siódmym, rozdziale „Potrzeby i zadania chwili obecnej” spotykamy tylko dwa odniesienia biblijne – po jednym w numerze 92 i 99. W Zakończeniu nie spotykamy odniesień biblijnych.

Widać wyraźnie, że Pismo św. jest podstawowym źródłem odniesienia w tej encyklice. Biorąc pod uwagę jej tytuł, jest ono jednak bardziej odniesieniem do wiary, choć nie wykluczającym odniesienia do rozumu. W pierwszych rozdziałach referencji biblijnych jest znacznie więcej, później ich liczba maleje. Warto to spostrzeżenie

(five in number 7, three in number 9, five in number 10, nine in number 11, one in number 12) and finally, three biblical passages were quoted in number 15. This is the chapter that is most saturated with biblical references, which, however, given the title, should come as no surprise.

In Chapter Two: ‘Credo ut intelligam’ in addition to the biblical quotations in the heading before numbers 16 and 21, in number 16 there are further two quotations and one biblical reference, in number 17 one quotation, in number 18 two references, in number 19 two quotations, in number 20 two quotations and one reference, in number 21 (in addition to the quotation in the heading) two other references, in number 22 two references and in number 23 three quotations, respectively. There are still quite a few biblical references in this chapter.

In Chapter Three, ‘Intellego ut credam’, there are far fewer of these references. In the opening number 24 there are two more quotations, in number 33 in a footnote there is a reference to a papal audience during which a biblical passage was quoted. In number 34 onwards a further quotation and five biblical references can be found. Given the titles of these two chapters, this is logical. When talking about faith, one more often comes out of biblical texts, whereas when talking about intellectual reasoning one sometimes comes to biblical references, but there are fewer of them.

Chapter Four of the encyclical, ‘The relationship between faith and reason’, contains only five biblical references (in number 36) and one quotation (in number 37). Instead, it develops extensively the theme of the imperishable newness of the thought of St Thomas Aquinas.

The case of Chapter Five seems interesting. In the entire chapter, entitled ‘Statements of the Magisterium of the Church in the field of philosophy’, there is ONLY ONE biblical quotation – at number 51. In the Chapter Six – ‘Interaction between theology and philosophy’, we find two references at number 67, three quotations at number 70, one quotation at number 71 and one reference at number 73. In the final, seventh, chapter, ‘The needs and tasks of the present

porównać z wnioskami z podobnej analizy w odniesieniu do encykliki misyjnej *Redemptoris missio*, która została już kiedyś przedstawiona na łamach *Studia Theologica Varsaviensia*:

Po pierwsze, niektóre z referencji biblijnych encykliki *Redemptoris missio* przypominały klasyczny wykład doktrynalny, w którym biblijne odniesienia stanowiły „dowód” na jakąś prawdę [...] Po drugie, znajdujemy w encyklice fragmenty, gdzie trafiamy prawie na wykład, czy wręcz „egzegezę misyjną” pewnych fragmentów biblijnych [...] Po trzecie, warte zauważenia są też miejsca, gdzie odniesienia biblijne są jakby nieobecne. W niektórych miejscach aż by się o nie prosiło⁶.

W przypadku encykliki *Fides et ratio* miał miejsce zasadniczo ten pierwszy przypadek, tzn. odniesienia do Biblii stanowiły potwierdzenie klasycznego wykładu doktrynalnego. Nie było tam szczególnej egzegezy czy refleksyjnego rozwijania wątków biblijnych przydatnych w życiu wewnętrznym czytelnika. Ma to jednak sens, gdyż cała encyklika poświęcona była relacji wiary do rozumu, a więc wymagała precyzji wyrażania się a nie luźnych refleksji.

ODNIESIENIA DO NAUCZANIA PAPIESKIEGO

Poza Pismem świętym, głównym punktem odniesienia encykliki *Fides et ratio* jest nauczanie papieskie, najpierw samego papieża Jana Pawła II. Najczęściej wspominanym przez Jana Pawła II jego własnym dokumentem jest jego programowa encyklika o Chrystusie Odkupicielu *Redemptor hominis* (4.03.1979 – do której odwołuje się aż 7 razy). Pięć razy *Fides et ratio* odwołuje się do adhortacji

⁶ Por. W. Kluj, *Biblijne odniesienia encykliki 'Redemptoris missio'*, „Studia Theologica Varsaviensia” 99 (2011) nr 2, s. 97-98.

moment’, there are only two biblical references – in number 92 and 99, respectively. In the Conclusion, no biblical references are encountered.

It is clear that Scripture is the primary source of reference in this encyclical. Given its title, however, it is more a reference to faith, although not to the exclusion of a reference to reason. In the first chapters, the biblical references are much more numerous; later on, their number decreases. This observation is worth comparing with the findings of a similar analysis concerning the missionary encyclical *Redemptoris missio*, which has already been presented once in the pages of *Studia Theologica Varsaviensia*:

Firstly, some of the biblical references in *Redemptoris Missio* were reminiscent of a classic doctrinal lecture in which the biblical references constituted “evidence” of a certain truth [...] Secondly, there are passages in the Encyclical where we find almost a lecture or even a “missionary exegesis” of certain biblical passages [...] Thirdly, it is also worth noting where biblical references seem to be absent. In certain places, they would be welcome.⁶

As far as the encyclical *Fides et ratio* is concerned, the former was essentially the case, i.e. the references to the Bible provided confirmation of the classical doctrinal interpretation. There was no particular exegesis or reflective development of biblical themes useful for the inner life of the reader. This makes sense, however, since the entire encyclical was dedicated to the relationship between faith and reason, and therefore required precision of expression rather than general reflection.

⁶ Cf. W. Kluj, *Biblijne odniesienia encykliki ‘Redemptoris missio’*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 99 (2011) No. 2, pp. 97-98.

o katechizacji *Catechesi tradendae*⁷ (16.10.1979). Aż czterokrotnie papież odwoływał się do encykliki o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła *Veritatis splendor* (6.08.1993), dwukrotnie do konstytucji apostolskiej o kościelnych uniwersytetach i wydziałach *Sapientia christiana* (15.04.1979). Znamienne są nazwy tych dokumentów oraz czas ich pochodzenia. Najpierw Jezus Chrystus, Odkupiciel człowieka, później nauczanie katechetyczne, blask prawdy oraz mądrość chrześcijańska. Trzy spośród tych czterech, najczęściej wspominanych dokumentów Jana Pawła II pochodzą z pierwszego roku jego pontyfikatu, czyli zasadniczo odzwierciedlają jego wcześniejszą refleksję. W encyklice można się więc spodziewać pewnych wpływów filozofii uprawianej w Polsce, a zwłaszcza na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. W tym kontekście nie powinno dziwić mocne zakorzenienie w tomizmie.

Spośród innych swoich dokumentów Jan Paweł II po jednym razie odwoływał się do encyklik o wartości i nienaruszalności ludzkiego życia *Evangelium vitae* (25.03.1995) oraz o Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata *Dominum et Vivificantem* (18.05.1989). Po jednym razie odniósł się do adhortacji o formacji kapłanów w świecie współczesnym *Pastores dabo vobis* (25.03.1992), do listów apostolskich o przygotowaniu do Wielkiego Jubileuszu roku 2000 *Tertio millennio adveniente* (10.11.1994) oraz o chrześcijańskim znaczeniu ludzkiego cierpienia *Salvifici doloris* (11.02.1984) a także raz do konstytucji apostolskiej reformującej kurie rzymską *Pastor Bonus* (28.06.1988). Spośród niższych rangą wystąpień raz odwołał się do swojego wystąpienia podczas audiencji generalnej oraz dziewięciokrotnie do różnych swoich przemówień.

⁷ Z perspektywy hermeneutyki dokumentów Magisterium Ecclesiae jest to ciekawy przykład. Ta posynodalna adhortacja jest podsumowaniem obrad IV Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów, które się odbyło w październiku 1977 r. i poświęcone było katechizacji. Jan Paweł II uczestniczył w nim jako ojciec synodalny. Ponieważ Paweł VI nie zdążył napisać adhortacji po tym synodzie, dzieła dokończył Jan Paweł II. Jest to nietypowa sytuacja, gdy ojciec synodalny pisze adhortację (choć już jako papież).

REFERENCES TO PAPAL TEACHING

Apart from Scripture, the main point of reference of the encyclical *Fides et ratio* is papal teaching, first of Pope John Paul II himself. John Paul II's most frequently mentioned document of his own is his programmatic encyclical on Christ the Redeemer *Redemptor hominis* (4.03.1979 – to which he refers as many as seven times). Five times *Fides et ratio* refers to the exhortation on the catechesis of *Catechesi tradendae*⁷ (16.10.1979). The Pope referred as many as four times to the encyclical *Veritatis splendor* on some fundamental problems of the Church's moral teaching (6.08.1993), twice to the apostolic constitution on ecclesiastical universities and faculties *Sapientia christiana* (15.04.1979). The names of these documents and the time of their origin are of significance. First Jesus Christ, the Redeemer of man, then catechetical teaching, the splendour of truth and Christian wisdom. Three of these four, the most frequently mentioned documents of John Paul II, date back to the first year of his pontificate, i.e. they essentially reflect his earlier reflection. In the encyclical, therefore, one can expect some influence from the philosophy practised in Poland, especially at the Catholic University of Lublin. In this context, the strong rootedness in Thomism should not be surprising.

Among his other documents, John Paul II referred once each to the encyclicals on the value and inviolability of human life *Evangelium vitae* (25.03.1995) and on the Holy Spirit in the life of the Church and the world *Dominum et Vivificantem* (18.05.1989). He referred once to the exhortation on the formation of priests in the modern world *Pastores dabo vobis* (25.03.1992), to the apostolic

⁷ It is a curious example from the perspective of the hermeneutics of the documents of the Magisterium Ecclesiae. This post-synodal exhortation is a summary of the deliberations of the Fourth General Assembly of the Synod of Bishops, which took place in October 1977 and was dedicated to catechisation. John Paul II participated in it as a synodal father. Since Paul VI did not have time to write an exhortation after this synod, the work was completed by John Paul II. It is an unusual situation for a synodal father to write an exhortation (although already as Pope).

Wśród odniesień do swoich dawnych poprzedników (w porządku chronologicznym), w encyklice znajdujemy wzmiankę o bullach *Coeli et terrae Creator* (5.01.1586) Sykstusa V oraz *Inscrutabilis iudiciorum* (1.04.1631) Urbana VIII zakazujących stosowania astrologii. Wśród poprzedników bliższych historycznie Jan Paweł II odwołał się do dwóch brewe Piusa IX *Eximiam tuam* (15.06.1857) potępiającego błędy ks. Antonio Güntera, m.in. dotyczące relacji rozumu i wiary a także do brewe *Gravissimas inter* (11.12.1862)⁸ stanowiącego m.in. o tym, że rozum ludzki może dzięki własnej sile może zrozumieć prawdy wiary, gdy są one objawione.

Aż trzykrotnie Jan Paweł II odwołał się do encykliki Leona XIII *Aeterni Patris* (4.08.1879) poświęconej odnowieniu chrześcijańskiej filozofii w szkołach katolickich w duchu św. Tomasza z Akwinu. Odwołał się też do encykliki *Pascendi Dominici gregis* Piusa X (8.09.1907) potępiającej błędy modernizmu i wskazującej na myśl Tomasza z Akwinu, którego filozofia ma być wykładana w seminariach. Z nauczania Piusa XI odwołał się raz do jego encykliki o bezbożnym ateizmie *Divini Redemptoris* (19.03.1937)⁹ i aż pięć razy do encykliki o pewnych fałszywych poglądach zagrażających podstawom nauki katolickiej *Humani generis* (12.08.1950) która nie tylko zwracała uwagę na fałszywe poglądy zagrażające podstawom nauki katolickiej, ale również na nowo zdefiniowała relację między wiarą i rozumem.

Raz odniósł się też do przemówienia Jana XXIII (na otwarcie Soboru – 11.10.1962), raz do adhortacji Pawła VI *Evangelii nuntiandi* (8.12.1975) oraz dwa razy do listu apostolskiego *Lumen Ecclesiae* (20.11.1974) poświęconemu św. Tomaszowi z Akwinu.

O ile w pracach naukowych odniesienia do własnych publikacji autora powinny być obecne w stopniu ukazującym rozwój myśli

⁸ Nie mylić z bullą *Inter gravissimas* Grzegorza XIII z 1582 r. reformującą kalendarz juliański (wprowadzając kalendarz nazwany później gregoriańskim).

⁹ Podpisanej w uroczystość św. Józefa między innymi po to, aby pokazać go jako człowieka „stanu robotniczego”, ale jak najbardziej otwartego na Bożą obecność w życiu.

letters on the preparation for the Great Jubilee of 2000 *Tertio millennio adveniente* (10.11.1994) and on the Christian meaning of human suffering *Salvifici doloris* (11.02.1984) and once to the apostolic constitution reforming the Roman curia *Pastor Bonus* (28.06.1988). Of the lower-ranking speeches, he referred once to his address to the general audience and nine times to his various speeches.

Among the references to his historical predecessors (in chronological order), the encyclical mentions the bulls *Coeli et terrae Creator* (5.01.1586) of Sixtus V and *Inscrutabilis iudiciorum* (1.04.1631) of Urban VIII prohibiting the use of astrology. Among his predecessors that are historically closer, John Paul II referred to the two breves of Pius IX *Eximiam tuam* (15.06.1857) condemning the errors of Fr Antonio Günter, among others concerning the relationship between reason and faith, and to the breve *Gravissimas inter*⁸ (11.12.1862) stating, among other things, that human reason can, through its own strength, understand the truths of faith when they are revealed.

John Paul II referred to Pope Leo XIII's encyclical *Aeterni Patris* (4.08.1879) on the renewal of Christian philosophy in Catholic schools in the spirit of St Thomas Aquinas as many as three times. He also referred to Pius X's encyclical *Pascendi Dominici gregis* (8.09.1907) condemning the errors of modernism and pointing to the thought of Thomas Aquinas, whose philosophy is to be taught in seminaries. Of Pius XI's teaching, he referred once to his encyclical on godless atheism *Divini Redemptoris* (19.03.1937)⁹ and as many as five times to his encyclical on certain false views threatening the foundations of Catholic teaching *Humani generis* (12.08.1950) which not only drew attention to false views threatening the foundations of Catholic teaching, but also redefined the relationship between faith and reason.

He also referred once to John XXIII's address (at the opening of the Council – 11.10.1962), once to Paul VI's exhortation *Evangelii*

⁸ Not to be confused with Gregory XIII's 1582 bull *Inter gravissimas* reforming the Julian calendar (introducing the calendar later called the Gregorian calendar).

⁹ Signed on the feast of St Joseph, one of the reasons was to show him as a 'working-class' man, yet as open as possible to God's presence in his life.

w nawiązaniu do wcześniejszych publikacji, wydaje się, że w przypadku encyklik Jana Pawła II pełniły one inną rolę. Chodziło nie tyle o rozwój, co bardziej potwierdzenie, że to nauczanie jest głęboko osadzone, zarówno we własnym nauczaniu Jana Pawła II, jak i jego poprzedników. Nie jest to nowa idea, ale przypomnienie nauczania papieży, które jest kontynuowane od dawna. Wydaje się, że odniesienia te mają ukazywać niezmienność nauczania w tych podstawowych kwestiach wiary. W pewnym więc sensie nie chodzi tylko o te konkretne dokumenty, ale o podkreślenie ciągłości nauczania.

ODNIESIENIA DO NAUCZANIA SOBORÓW (I SYNODÓW)

Jeśli chodzi o odniesienia do dokumentów soborów i synodów, to oczywiście najczęściej punktem referencji był Drugi Sobór Watykański. Aż piętnaście razy wspomniana została Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (7.12.1965) oraz, również piętnaście razy, konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei verbum* (18.11.1965). Trzykrotnie znalazło się odwołanie do dekretu o formacji kapłańskiej *Optatam totius* (28.10.1965), dwukrotnie do konstytucji dogmatycznej o Kościele *Lumen Gentium* (11.11.1964), oraz po jednym razie do dekretu o działalności misyjnej *Ad gentes* (18.11.1965), do deklaracji o wolności religijnej *Dignitatis humanae* (7.12.1965) oraz deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* (28.10.1965).

Tak częste odwoływanie się do dokumentów Drugiego Soboru Watykańskiego nie powinno dziwić, jeśli pamiętamy, że Jan Paweł II uczestniczył w jego obradach. Pracował on w różnych komisjach wypracowujących pewne sformułowania i uczestniczył w wielu różnych dyskusjach w kuluarach soboru. Te dokumenty więc nie tylko nie są mu obce, ale wręcz miał on swój współdział w kształtowaniu się niektórych z nich¹⁰. Jeśli zaś chodzi o wybór poszczególnych dokumentów, to mamy tu zarówno konstytucje o Kościele i o Objawieniu,

¹⁰ Por. K. Wojtyła, *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Kraków 1972.

nuntiandi (8.12.1975) and twice to the apostolic letter *Lumen Ecclesiae* (20.11.1974) on St Thomas Aquinas.

While in scholarly works references to the author's own publications should be present to the extent of showing the development of thought with reference to earlier publications, it seems that in the case of John Paul II's encyclicals they had a different role. It was not so much a matter of development, but more an affirmation that this teaching is deeply rooted, both in John Paul II's own teaching and that of his predecessors. Not a new idea, but a reminder of the teaching of the popes that has been followed for a long time. It seems that the references are intended to show the immutability of the teaching on these fundamental questions of faith. In a sense, then, it is not just about these specific documents, but about highlighting the continuity of teaching.

REFERENCES TO THE TEACHING OF COUNCILS (AND SYNODS)

As far as references to the documents of councils and synods are concerned, the Second Vatican Council was clearly the most frequent one. The Pastoral Constitution on the Church in the Modern World *Gaudium et spes* (7.12.1965) was mentioned as many as fifteen times and, similarly fifteen times, the Dogmatic Constitution on Divine Revelation *Dei verbum* (18.11.1965). There were three references to the decree on priestly formation *Optatam totius* (28.10.1965), twice to the dogmatic constitution on the Church *Lumen Gentium* (11.11.1964), and once each to the decree on missionary activity *Ad gentes* (18.11.1965), the declaration on religious freedom *Dignitatis humanae* (7.12.1965) and the declaration on the relationship of the Church to non-Christian religions *Nostra aetate* (28.10.1965).

Such frequent reference to the documents of the Second Vatican Council should not come as a surprise if it is kept in mind that John Paul II participated in its sessions. He worked in various committees drafting certain formulations and participated in many different discussions behind the scenes at the Council. These documents,

jak i dekrety o formacji kapłańskiej, o działalności misyjnej oraz deklaracje o wolności religijnej i o stosunku do religii niechrześcijańskich. Sam ich wybór wskazuje w jakich dziedzinach kwestie poruszane w encyklice powinny mieć zastosowanie.

Z wcześniejszych soborów omawiana encyklika aż dziesięciokrotnie odwoływała się do konstytucji dogmatycznej o wierze katolickiej *Dei Filius* (24.04.1870) Pierwszego Soboru Watykańskiego. Raz znalazło się też odwołanie do konstytucji dogmatycznej o Kościele Chrystusowym *Pastor aeternus* (18.07.1870) tegoż samego soboru. Uderza w pewnym sensie tak częste odwoływanie się do tej właśnie konstytucji dogmatycznej. Znaczy, że stanowi ona ważny punkt oparcia do interesującego nas (w encyklice) zagadnienia.

To, co wydaje się szczególnie ważne, choć może niekiedy niezauważane, to odniesienie do Symbolu Wiary – podstawowego wyznania naszej wiary sformułowanego przez Sobór Chalcedoński (451)¹¹.

Encyklika odwoływała się też do postanowień innych soborów: czwartego Laterańskiego (1215 – o błędach opata Joachima), soboru w Vienne (1311-1312 – dekret *Fidei catholicae*) oraz piątego soboru Laterańskiego (1512-1517 – bulla *Apostolici regiminis sollicitudo*) – dwukrotnie. Odwoływała się też do synodów Konstantynopolińskiego, w Toledo i w Bradze.

Wśród referencji encykliki *Fides et ratio* znalazły się również dwa odniesienia liturgiczne, do Mszału rzymskiego oraz do sekwencji z uroczystości Najświętszego Ciała i Krwi Chrystusa. Nie powinno to dziwić jeśli pamiętamy zasadę *lex orandi lex credendi* (zasada modlitwy jest zasadą wiary).

Choć nie są to sensu stricte dokumenty soborowe czy synodalne, encyklika odwołuje się również do *Katechizmu Kościoła Katolickiego* oraz *Kodeksu Prawa Kanonicznego*.

¹¹ Jest to ciekawa wskazówka hermeneutyczna. W przypadku trudności z kwestiami wiary warto zaczynać od sprawy najbardziej podstawowych. Por. podobne odniesienie na początku encykliki misyjnej *Redemptoris missio* (nr 4), gdy zaczynał odpowiedź na pytanie „dlaczego misje?”.

therefore, are by no means unfamiliar to him, but he even had a hand in drawing up some of them.¹⁰ As far as the selection of individual documents is concerned, there are both the constitutions on the Church and on Revelation, as well as the decrees on priestly formation, on missionary activity and the declarations on religious freedom and on the attitude towards non-Christian religions. Their very selection indicates in which areas the issues addressed in the encyclical should be applicable.

Of the earlier Councils, the encyclical under review referred as many as ten times to the Dogmatic Constitution on the Catholic Faith *Dei Filius* (24.04.1870) of the First Vatican Council. There was also one reference to the dogmatic constitution on the Church of Christ *Pastor aeternus* (18.07.1870) of the same Council. In a way, it is striking to find such frequent reference to this very dogmatic constitution. It means that it provides an important grounding for the issue of our interest (in the encyclical).

What seems particularly important, though perhaps sometimes unnoticed, is the reference to the Symbol of Faith – the fundamental confession of our faith formulated by the Council of Chalcedon (451)¹¹.

The encyclical also referred to the decisions of other councils: the Fourth Lateran Council (1215 – on the errors of Abbot Joachim), the Council of Vienne (1311-1312 – decree *Fidei catholicae*) and the Fifth Lateran Council (1512-1517 – bull *Apostolici regiminis sollicitudo*) – twice. It also referred to the synods of Constantinople, Toledo and Braga.

Among the references of the encyclical *Fides et ratio* were also two liturgical references, to the Roman Missal and to the sequence from the Solemnity of the Most Holy Body and Blood of Christ.

¹⁰ Cf. K. Wojtyła, *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Cracow 1972.

¹¹ This is an interesting hermeneutical clue. When facing difficulties with questions of faith, it is wise to start with the basics. Cf. a similar reference at the beginning of the missionary encyclical *Redemptoris missio* (no. 4), when he began to answer the question „why missions?”.

ODNIESIENIA DO NAUCZANIA UZNANYCH TEOLOGÓW ORAZ DO DOKUMENTÓW KURII RZYMSKIEJ

Wśród typowych odniesień teologicznych w papieskich encyklikach często znajdujemy referencje do Ojców Kościoła¹², a także do świętych i Doktorów Kościoła. W encyklice *Fides et ratio* po jednym razie znalazły się odniesienia do św. Justyna, Orygenesesa, Tertuliana, Ambrozjasty i Pseudo-Epifaniusza.

Warto jednak zwrócić uwagę do kogo Jan Paweł II odwoływał się więcej razy. Aż pięciokrotnie odwołał się do jednego dzieła św. Klementa Aleksandryjskiego (*Stromati*), natomiast w przypadku czterech innych „klasycznych” teologów odwoływał się do dwóch lub więcej ich dzieł. Po jednym razie podał referencje do dwóch dzieł św. Bonawentury, oraz trzech różnych dzieł św. Anzelma.

Największą jednak uwagę w omawianej encyklice otrzymali św. Augustyn i św. Tomasz z Akwinu. Ten pierwszy został wspomniany aż 6 razy, w swoich czterech dziełach (trzykrotnie *Wyznania*, a także *De vera religione*, *De praedestinatione sanctorum* i *De fide, spe et caritate*), natomiast św. Tomasz aż osiem razy w swoich *Summa Theologiae* (aż sześć razy), oraz *Summa contra Gentiles* i *De Caelo*. Wśród innych filozofów chrześcijańskich (zwłaszcza starożytnych i średniowiecznych¹³) i przedchrześcijańskich encyklika odwołuje się (po jednym razie) do Arystotelesa i jego *Metafizyki*, do *Myśli* Pascala oraz do listu Galileusza. Może szkoda, że w czasach, kiedy już jesteśmy świadomi obecności Kościoła na różnych kontynentach, zabrakło odniesień do innych tradycji filozoficznych¹⁴.

Chociaż dokumenty dykasterii kurii watykańskiej nie mają tego samego autorytetu, co dokumenty papieskie, są one jednak wsparciem

¹² Por. Benedykt XVI, *Nauczanie Ojców Kościoła w encyklice „Fides et ratio” Jana Pawła II*, „Vox Patrum” 18 (1998) s. 303-310.

¹³ Por. M. Borzyszkowski, *Filozofia średniowiecza w encyklice Jana Pawła II „Fides et ratio” 1998*, „Studia Warmińskie” 37 (2000) s. 107-128.

¹⁴ Jedną z taki prób spojrzenia na encyklikę z perspektywy azjatyckiej podjął P.C. Phan, „*Fides et ratio” and Asian philosophies: sharing the banquet of truth*, „Science et Esprit” 51 (1999) s. 333-349.

This should not come as a surprise if one remembers the principle *lex orandi lex credendi* (Latin: “the law of what is prayed [is] the law of what is believed”).

Although not strictly a conciliar or synodal document, the encyclical also refers to the *Catechism of the Catholic Church* and the *Code of Canon Law*.

REFERENCES TO THE TEACHING OF RECOGNIZED THEOLOGIAN AND TO THE DOCUMENTS OF THE ROMAN CURIA

Among the typical theological references in papal encyclicals, one often finds references to the Fathers of the Church¹², as well as to the Saints and Doctors of the Church. In the encyclical *Fides et ratio*, there is one reference to St. Justin, Origen, Tertullian, Ambrosiaster and Pseudo-Epiphanius, respectively.

However, it is worth noting to whom John Paul II referred more times. On as many as five times he referred to a single work of St Clement of Alexandria (*Stromati*), while in the case of four other ‘classical’ theologians he referred to two or more of their works. He provided references to two works by St Bonaventure, and three different works by St Anselm.

However, St Augustine and St Thomas Aquinas received the most attention in the encyclical under discussion. The former was mentioned as many as six times, in his four works (the Confessions three times, as well as *De vera religione*, *De praedestinatione sanctorum* and *De fide, spe et caritate*), while St Thomas was mentioned as many as eight times in his *Summa Theologiae* (as many as six times), as well as *Summa contra Gentiles* and *De Caelo*. Among other Christian philosophers (especially ancient and medieval¹³) and pre-

¹² Cf. Benedict XVI, *Nauczanie Ojców Kościoła w encyklice „Fides et ratio” Jana Pawła II*, „Vox Patrum” 18 (1998) pp. 303-310.

¹³ Cf. M. Borzyszkowski, *Filozofia średniowiecza w encyklice Jana Pawła II „Fides et ratio” 1998*, „Studia Warmińskie” 37 (2000) pp. 107-128.

nauczania *Magisterium Ecclesiae*. Omawiana encyklika odwołuje się do kilku z nich. Aż trzykrotnie wspomniana jest Instrukcja Kongregacji Nauki Wiary o powołaniu teologa w Kościele *Donum veritatis* (24.05.1990)¹⁵. Pozostałe dokumenty, wspomniane po jednym razie (w porządku chronologicznym) to trzy przedsoborowe dekryty: Świętej Kongregacji Indeksu o tezach przeciw tradycjonalizmowi Augustyna Bonnetty¹⁶ (11.06.1855), Świętej Kongregacji Świętego Oficjum *Errores ontologistarum* (18.09.1861) oraz Kongregacji Świętego Oficjum *Lamentabili* (03.07.1907). Encyklika odwołuje się ponadto do dwóch dokumentów dotyczących tez ks. Eugeniusza Bautain¹⁷ (8.09.1840 i 26.04.1844).

Wśród posoborowych dokumentów sprzed pontyfikatu Jana Pawła II encyklika odwołuje się (po jednym razie) do czterech dokumentów: Papieskiej Komisji Biblijnej *Instrukcja o historycznej prawdzie Ewangelii* (21.04.1964), *Ratio fundamentalis institutionis sacerdotalis* Świętej Kongregacji ds. Wychowania Katolickiego (6.01.1970), Dekretu *Sacra Theologia* (20.01.1972) tejże samej kongregacji oraz Deklaracji *Mysterium Ecclesiae* o katolickiej doktrynie o Kościele przeciw niektórym współczesnym błędom (24.06.1973) Świętej Kongregacji Nauki Wiary.

W końcu encyklika odwołuje się (po jednym razie) do trzech dokumentów wydanych za pontyfikatu Jana Pawła II. Są to: Instrukcja Kongregacji Nauki Wiary *Libertatis nuntius* o niektórych aspektach „teologii wyzwolenia” (6.08.1984), Instrukcja o studium Ojców Kościoła w formacji kapłańskiej (10.11.1989) Kongregacji

¹⁵ Wydana za czasów pontyfikatu Jana Pawła II.

¹⁶ Augustyn Bonnetty (1798-1879) – francuski myśliciel i pisarz, założył *Annales de philosophie chrétienne*. Wyznawał pogląd, że naturalne władze poznawcze duszy nie są w stanie rozpoznać duchowych rzeczywistości w człowieku, m.in. Boga i Jego atrybutów. Jego poglądy nazwano tradycjonalizmem.

¹⁷ Ludwik Eugeniusz Maria Bautain (1796-1867) – profesor filozofii a później również ksiądz oraz profesor teologii moralnej na Sorbonie w 1835 r. napisał dzieło *O filozofii chrześcijańskiej*, w którym wykladał teorie fideistyczne. Po krytyce ze strony Stolicy Apostolskiej odwołał swoje teorie.

Christian ones, the encyclical refers (one case at a time) to Aristotle's *Metaphysics*, to Pascal's *Pensées* (English: *Thoughts*) and to Galileo's letter. It might seem regrettable that, at a time when we have already become aware of the Church's presence on different continents, references to other philosophical traditions are missing.¹⁴

Although the documents of the dicasteries of the Vatican curia do not enjoy the same authority as the papal documents, they are nevertheless supportive of the teaching of the *Magisterium Ecclesiae*. The encyclical under discussion refers to several of them. The Instruction of the Congregation for the Doctrine on the Ecclesial vocation of theologian *Donum Veritatis* (24.05.1990) is mentioned three times¹⁵. The other documents, mentioned one at a time (in chronological order), are three pre-conciliar decrees: of the Sacred Congregation of the Index on the theses against traditionalism by Augustine Bonnetta¹⁶ (11.06.1855), the Sacred Congregation of the Holy Office of *Errores ontologistarum* (18.09.1861) and the Sacred Congregation of the Holy Office *Lamentabili* (03.07.1907). The encyclical also refers to two documents concerning the theses of Fr. Eugene Bautain¹⁷ (8.09.1840 and 26.04.1844).

Among the post-conciliar documents prior to the pontificate of John Paul II, the encyclical refers (one time each) to four documents: of the Pontifical Biblical Commission *Instruction on the Historical Truth of the Gospels* (21.04.1964), *Ratio fundamentalis institutionis*

¹⁴ One such attempt to look at the encyclical from an Asian perspective was made by P.C. Phan, „*Fides et ratio*” and *Asian philosophies: sharing the banquet of truth*, „*Science et Esprit*” 51 (1999) pp. 333-349.

¹⁵ Issued during the pontificate of John Paul II.

¹⁶ Augustin Bonnetty (1798-1879) – a French thinker and writer, founded *Annales de philosophie chrétienne*. He held the view that the natural cognitive powers of the soul are not able to recognize spiritual realities in a person, including God and His attributes. His views were called traditionalism.

¹⁷ Louis Eugene Maria Bautain (1796-1867) – a professor of philosophy and later also a priest and professor of moral theology at the Sorbonne, in 1835 he wrote the work *On Christian Philosophy*, in which he expounded fideistic theories. After being criticised by the Holy See, he revoked his theories.

ds. Wychowania Katolickiego, oraz Dokument *Interpretationis problema* (październik 1989) Międzynarodowej Komisji Teologicznej.

PORÓWNANIE Z INNYM ENCYKLIKAMI JANA PAWŁA II

Zanim pokusimy się o wnioski z tej analizy warto porównać do jakich autorytetów odwoływał się Jan Paweł II w innych swoich encyklikach.

W pierwszej encyklice *Redemptor hominis* (4.03.1979) poza biblijnymi, spotykamy jedynie odniesienia do nauczania papieży, soborów, Ojców i doktorów Kościoła, tekstów liturgicznych i dokumentów kurii rzymskiej. W encyklice *Dives in misericordia* (30.11.1980), poza biblijnymi, jest bardzo mało odsyłaczy¹⁸. W encyklice *Laborem exercens* (14.09.1981) pojawiają się referencje do Sumy teologicznej św. Tomasza z Akwinu. W *Slavorum Apostoli* (2.06.1985) poza odniesieniami do papieży i do Drugiego Soboru Watykańskiego pojawiają się odniesienia do „Żywotów” Konstantyna i Metodego, co jednak w tym przypadku nie może dziwić. W *Dominum et Vivificantem* (18.05.1986) poza wcześniej wymienionymi mamy już więcej odniesień do różnych Ojców i Doktorów Kościoła. W *Redemptoris Mater* (25.03.1987) poza powyższymi (choć szerzej do Ojców i Doktorów Kościoła) pojawia się też odniesienie do *Boskiej Komedii* Dante Alighieriego¹⁹. W *Sollicitudo rei socialis* (30.12.1987) poza odniesieniami wyjaśniającymi pojęcia (np. „czwarty świat”) pojawia się też odniesienie do dokumentów Organizacji Narodów Zjednoczonych (co jednak znowu w kontekście poświęconej sprawom społecznym nie powinno dziwić). O *Redemptoris missio* (7.12.1990) powstało już jedno opracowanie. Odsyłacze są analogiczne, choć

¹⁸ Poza nicejsko-konstantynopolitańskim *Credo* odwołuje się do drugiego soboru watykańskiego, do Pawła VI oraz tekstów liturgicznych. Pojawia się za to jedno szerokie wyjaśnienie etymologiczne związane z rozumieniem słów „hesed”, „rahamim” i „hamal”.

¹⁹ Choć dokładniej do słów, które on wkłada w usta św. Bernarda.

sacerdotalis of the Sacred Congregation for Catholic Education (6.01.1970), Decree *Sacra Theologia* (20.01.1972) of the same congregation, and Declaration in Defence of the Catholic Doctrine on the Church against Certain Errors of the Present Day *Mysterium Ecclesiae* (24.06.1973) of the Sacred Congregation for the Doctrine of the Faith.

To conclude, the encyclical refers (once each) to three documents issued during the pontificate of John Paul II. These are: Instruction on certain aspects of the 'Theology of Liberation' – *Libertatis nuntius* (6.08.1984), Instruction on the Study of the Fathers of the Church in the Formation of Priests (10.11.1989) of the Congregation for Catholic Education, and Document *Interpretationis problema* (October 1989) of the International Theological Commission.

COMPARISON WITH OTHER ENCYCLICALS OF JOHN PAUL II

Before drawing conclusions from this analysis, it is worth comparing which authorities John Paul II referred to in his other encyclicals.

In the first encyclical *Redemptor hominis* (4.03.1979), apart from biblical references, we only find references to the teaching of popes, councils, Fathers and Doctors of the Church, liturgical texts and documents of the Roman curia. In the encyclical *Dives in misericordia* (30.11.1980), apart from biblical ones, there are very few references.¹⁸ In the encyclical *Laborem exercens* (14.09.1981) there are references to St Thomas Aquinas' Theological Summa. In *Slavorum Apostoli* (2.06.1985), in addition to references to the popes and to the Second Vatican Council, there are references to the 'Lives' of Constantine and Methodius, which, however, in this case cannot be

¹⁸ Apart from the Nicene-Constantinopolitan *Creed*, reference is made to the Second Vatican Council, to Paul VI and to liturgical texts. Instead, one broad etymological explanation appears related to the understanding of the words 'hesed', 'rahamim' and 'hamal'.

pojawia się pewien nowy element. Dwukrotnie pojawia się odniesienie do dokumentów biskupów Ameryki Łacińskiej, a konkretniej Trzeciej Konferencji Plenarnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej (CELAM) w Puebla oraz do tekstu ks. Pawła Manny, założyciela Unii Misyjnej Duchowieństwa. W *Centesimus Annus* (1.05.1991) trzykrotnie pojawia się też odniesienie do Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, do Aktu z Helsinek i do Porozumienia z Wiednia. W *Veritatis Splendor* (6.08.1993) znajdziemy odniesienie do tekstu Johna Newmana. W *Evangelium Vitae* (25.03.1995) znajdujemy odwołanie do Karty Praw Rodziny²⁰. W *Ut unum sint* o działalności ekumenicznej (25.05.1995) mamy wiele odniesień do wspólnych dokumentów ekumenicznych²¹. W ostatniej encyklice *Ecclesia de Eucharistia* o Eucharystii w życiu Kościoła (17.04.2003) znajdujemy

²⁰ *Karta Praw Rodziny* (22.10.1983) nie jest ściśle dokumentem kurii rzymskiej. Powstała ona na życzenie Synodu Biskupów z 1980 r. (poświęconego zadaniom chrześcijańskiej rodziny we współczesnym świecie – Propositio n. 42). W adhortacji *Familiaris consortio* (nr 46) Jan Paweł II zobowiązał Stolicę Apostolską do opracowania „Karty Praw Rodziny”, aby ją przedłożyć zainteresowanym środowiskom i władzom.

²¹ Przede wszystkim do wspólnych deklaracji papieża Pawła VI oraz patriarchy Atenagorasa (7.12.1965), Pawła VI i Mar Ignazio Jacouba III (patriarchy Kościoła Antiochii Syryjskiej i całego Wschodu – 27.10.1971), Pawła VI i Shenouda III (papieża Aleksandrii i patriarchy Stolicy Św. Marka – 10.05.1973), Jana Pawła II i Moran Mar Ignazio Zakka I Iwasa (patriarchy Syryjsko-Prawosławnego Antiochii i całego Wschodu – 23.06.1984), Jana Pawła II oraz patriarchy Dimitriosa I (7.12.1987), a także do Wspólnej Deklaracji chrystologicznej Kościoła Katolickiego i Asyryjskiego Kościoła Wschodu (12.11.1994). Dalej w encyklice znajdujemy odniesienia do prac Międzynarodowej Komisji Mieszanej ds. dialogu teologicznego między Kościołem katolickim a Kościołem prawosławnym, a także do prac Komisji Mieszanej ds. Dialogu między Kościołem katolickim a Wspólnotą anglikańską (ARCIC), do prac Wspólnoty Mieszanej Komisji katolicko-luterańskiej, Międzynarodowej Komisji Mieszanej ds. dialogu między Kościołem katolickim a Uczniami Chrystusa, a także do ekumenicznych „Dokumentu z Limy” oraz „Wyznając jedną wiarę” oraz działalności Światowej Rady Kościołów i jej komisji „Wiara i Ustrój” (*Faith and Order*). Znalazła się tam również notatka bibliograficzna o s. Marii Gabieli Sgheddu, która poświęciła swe życie sprawie jedności chrześcijan.

surprising. In *Dominum et Vivificantem* (18.05.1986), apart from those previously mentioned, there are more references to various Fathers and Doctors of the Church. In *Redemptoris Mater* (25.03.1987), there are further references to Dante Alighieri's *Divine Comedy*¹⁹ (although more widely to the Fathers and Doctors of the Church). In *Sollicitudo rei socialis* (30.12.1987), in addition to the references explaining the concept (e.g. 'fourth world'), there is also a reference to the documents of the United Nations (which, however, again in the context of a dedicated social issue, should come as no surprise). There has already been one study on *Redemptoris missio* (7.12.1990). The references are analogous, although there is a new element. Twice there is a reference to the documents of Latin American bishops, more specifically to the Third General Conference of the Latin America Bishops (CELAM) in Puebla and to a text by Fr Paul Manna, the founder of the Pontifical Missionary Union. *Centesimus Annus* (1.05.1991) also refers three times to the Universal Declaration of Human Rights, to the Helsinki Act and to the Vienna Agreement. In *Veritatis Splendor* (6.08.1993) one finds a reference to a text by John Newman and in *Evangelium Vitae* (25.03.1995) to the Charter of the Rights of the Family.²⁰ In *Ut unum sint* on ecumenical activity (25.05.1995) there are plenty of references to common ecumenical documents.²¹ In the last encyclical *Ecclesia de Eucharistia* on

¹⁹ Though more precisely to the words he puts into the mouth of St Bernard.

²⁰ *The Charter of the Rights of the Family* (22.10.1983) is not strictly a document of the Roman Curia. It was drawn up at the request of the 1980 Synod of Bishops (devoted to the tasks of the Christian family in the modern world – *Propositio n. 42*). In the exhortation *Familiaris consortio* (No. 46), John Paul II obliged the Holy See to draw up a „Charter of the Rights of the Family” to be submitted to the communities and authorities concerned.

²¹ In particular, to the joint declarations of Pope Paul VI and Patriarch Athenagoras (7.12.1965), Paul VI and Mar Ignazio Jacoub III (Patriarch of the Church of Antioch of Syria and All the East – 27.10.1971), Paul VI and Shenouda III (Pope of Alexandria and Patriarch of the See of St. Mark – 10.05. 1973), John Paul II and Moran Mar Ignazio Zakk I Iwas (Patriarch of the Syrian Orthodox Church of Antioch and All the East – 23.06.1984), John Paul II and Patriarch Dimitrios I (7.12.1987), and to the Joint Christological Declaration of the Catholic Church and the Assyrian

odniesienia do tekstów św. Alfonsa Marii Liguoriego, św. Nicholasa Kabasilasa, oraz św. Teresy od Jezusa.

Papież Jan Paweł II oczywiście znał wielu innych autorów, ale w encyklikach jako punkt odniesienia odwoływał się do klasycznych źródeł teologicznych. Najpierw do Biblii, później do nauczania papieży, do dokumentów soborów i synodów, do Ojców Kościoła, do Doktorów Kościoła i uznanych teologów, a także do dokumentów kurii rzymskiej. Jedynie w encyklikach społecznych szerzej odwoływał się do innych autorytetów.

PORÓWNANIE Z ENCYKLIKAMI OSTATNICH PAPIEŻY

A jak to wyglądało w przypadku dwóch poprzedników, czyli Jana XXIII i Pawła VI²² oraz następców czyli Benedykta XVI i Franciszka? Czy referencje w swych encyklikach podawali podobnie jak Jan Paweł II? Czy poza odniesieniami biblijnym, odniesieniami do nauczania papieskiego, soborów, tekstów liturgicznych, do uznanych Ojców i Doktorów Kościoła, oraz do dokumentów kurii rzymskiej w swych encyklikach odwoływali się też do innych źródeł?

Jan XXIII napisał osiem encyklik. Niektóre z nich były bardziej ogólne, inne krótkie i o ograniczonej tematyce. Z naszej perspektywy warto zauważyć, że w swej pierwszej, programowej encyklice *Ad Petri cathedram* (29.06.1959) odniósł się do w miarę współczesnego autora, jakim był John Henry Newman i do jego dzieła o problemach anglikanów. W *Sacerdotii nostri primordia* (1.08.1959) o św. Janie Vianney'u znajdujemy referencje do klasycznych źródeł. Podobnie było w *Grata recordatio* (26.09.1959) o różańcu, w *Princeps Pastorum* (28.11.1959) o misjach, w *Aeterna Dei Sapientia* (11.11.1961) o papieżu Leonie Wielkim, w *Paenitentiam agere* (1.06.1962) o konieczności pokuty. Nawet w swoich dwóch najsłynniejszych encyklikach społecznych *Mater et Magistra* (15.05.1961) o rozwoju społecznym oraz

²² Oczywiście bezpośrednim poprzednikiem był Jan Paweł I, ale po swym krótkim pontyfikacie (33 dni) nie pozostawił on żadnej encykliki.

the Eucharist in the Life of the Church (17.04.2003) one can find references to the texts of St. Alfonso Maria Liguori, St. Nicholas Kabasilas, and St. Teresa of Jesus.

Pope John Paul II was certainly knowledgeable about many other authors, but in his encyclicals he referred to classical theological sources as a point of reference. First to the Bible, then to the teaching of the Popes, to the documents of the Councils and Synods, to the Fathers of the Church, to the Doctors of the Church and recognised theologians, as well as to the documents of the Roman Curia. Only in his social encyclicals did he refer more widely to other authorities.

COMPARISON WITH THE ENCYCLICALS OF RECENT POPES

Now, what was the case with his two predecessors, John XXIII and Paul VI,²² and his successors, Benedict XVI and Francis? Did they give references in their encyclicals as did John Paul II? Apart from biblical references, references to papal teaching, to the Councils, to liturgical texts, to recognised Fathers and Doctors of the Church and to documents of the Roman Curia, did they also refer to other sources in their encyclicals?

Church of the East (12.11.1994). Further on in the encyclical we find references to the work of the Joint International Commission for Theological Dialogue Between the Catholic Church and the Eastern Orthodox Church. There are also references to the work of the Anglican – Roman Catholic International Commission (ARCIC), to the work of the Lutheran-Orthodox Joint Commission, to the International Commission for the Dialogue between the Disciples of Christ and the Roman Catholic Church, as well as to the ecumenical ‚Lima Text’ and ‚Confessing the One Faith’, and to the activities of the World Council of Churches and its commission ‚Faith and Order’. There is also a bibliographical note on Sr Maria Gabriela Sgheddu, who dedicated her life to the cause of Christian unity.

²² John Paul I was, of course, the immediate predecessor, but following his short pontificate (33 days) he left no encyclical.

Pacem in terris (11.04.1963) o pokoju na świecie odnosił się jedynie do klasycznych źródeł.

Paweł VI napisał siedem encyklik. Podobnie jak w przypadku Jana XXIII niektóre z nich spowodowały większy odzew, inne były mniej analizowane. W swojej programowej encyklice *Ecclesiam suam* (6.08.1964) podawał klasyczne odniesienia. W krótkiej *Mense Maio* (29.04.1965) o zachowanie pokoju mamy tylko dwa odniesienia biblijne. W *Mysterium fidei* (3.09.1965) o Eucharystii mamy jedynie klasyczne odniesienia. Tak samo było w przypadku *Christi Matri* (15.09.1966) o zachowanie pokoju i w *Sacerdotalis caelibatus* (24.06.1967) o kapłańskim celibacie. W przypadku ostatniej, słynnej encykliki *Humanae vitae* (25.07.1968) o kontroli narodzin papież prawdopodobnie zdawał sobie sprawę, że wywoła ona wiele kontrowersji, więc znowu powrócił do klasycznych źródeł.

Trochę inaczej sprawa wyglądała w nie mniej słynnej encyklice społecznej o postępie ludzkości *Populorum progressio* (26.03.1967). W tym przypadku, być może kierując się tematyką poruszanego zagadnienia, papież odwołał się nie tylko do Pascala i jego *Myśli*, ale odniósł się do żyjących bądź niedawno zmarłych autorów. W poprzedzającym encyklikę roku zmarli o. Lebreton OP oraz bp Larrain Errázuriza z Talca w Chile (przewodniczący CELAM). To co wzbudziło jednak wielkie poruszenie, to fakt, że odwołał się do autorów stale żyjących, takich jak Clark, Chenu OP, de Lubac SJ, Zundel, czy Maritain²³.

Jeśli chodzi o papieża Benedykta XVI, to napisał on trzy encykliki. Poza klasycznymi źródłami referencji, w *Deus caritas est* (25.12.2005) odwoływał się też do Arystotelesa²⁴ i Nietzschego. W encyklice *Spe salvi* (30.11.2007) odnosił się też do twórczości Köstera, Bacona, Kanta, Horkheimera, Adorno, Dostojewskiego,

²³ Pierwszy zmarł w 1989 r., drugi w 1990 r., trzeci w 1991 r., czwarty w 1975 r. Maritain zmarł w 1973 r.

²⁴ Chociaż Arystotelesa trudno zaliczyć do klasycznych autorów teologicznych, ale jako twórca systemu rozwiniętego później przez św. Tomasza, w pewnym sensie jest on włączony w teologię scholastyczną.

John XXIII wrote eight encyclicals. Some of them were of a more general nature, others brief and of limited subject matter. From our perspective, it is worth noting that in his first, programmatic encyclical, *Ad Petri cathedram* (29.06.1959), he referred to a fairly contemporary author such as John Henry Newman and his work on the problems of Anglicans. In *Sacerdotii nostri primordia* (1.08.1959) on St John Vianney there are references to classical sources. Likewise in *Grata recordatio* (26.09.1959) on the rosary, in *Princeps Pastorum* (28.11.1959) on the missions, in *Aeterna Dei Sapientia* (11.11.1961) on Pope Leo the Great, in *Paenitentiam agere* (1.06.1962) on the necessity of penance. Even in his two most famous social encyclicals *Mater et Magistra* (15.05.1961) on social development and *Pacem in terris* (11.04.1963) on world peace, he referred only to classical sources.

Paul VI wrote seven encyclicals. Some of them, like those of John XXIII, generated a greater response, others were less analysed. In his programmatic encyclical *Ecclesiam suam* (6.08.1964), he provided classical references. In the short *Mense Maio* (29.04.1965) on the preservation of peace, there are only two biblical references. In *Mysterium fidei* (3.09.1965) on the Eucharist there are only classical references, just as in *Christi Matri* (15.09.1966) on the preservation of peace and in *Sacerdotalis caelibatus* (24.06.1967) on priestly celibacy. In the case of the last, famous encyclical *Humanae vitae* (25.07.1968) on birth control, the Pope probably realised that it would cause a lot of controversy, so he again returned to classical sources.

The case was somewhat different in the no less famous social encyclical on human progress, *Populorum progressio* (26.03.1967). There, perhaps guided by the subject matter of the issue at hand, the Pope referred not only to Pascal and his *Thoughts*, but made reference to living or recently deceased authors. Fr Lebret OP and Bishop Larrain Errázuriza of Talca, Chile (President of CELAM) passed away in the year preceding the encyclical. What caused a great

a wspominał również Lutra, Marksa a nawet Lenina. Natomiast w *Caritas in veritate* (29.06.2009)²⁵ wśród klasycznych filozofów wspominał Heraklita z Efezu.

Papież Franciszek, jak dotąd napisał trzy encykliki²⁶. W pierwszej, *Lumen fidei* (29.06.2013), poza klasycznymi źródłami odwoływał się do Nietzschego, Dantego, Bubera, Rousseau, Dostojewskiego, Guardiniego, Wittgensteina, Schillera, Elliota²⁷.

W *Laudato si'* (24.05.2015) odnosił się oczywiście do św. Franciszka, ale również do innych, mniej klasycznych autorów. Obok referencji do filozofów, myślicieli czy poetów, jak np. Dantego, de Chardina, Guardiniego, Ricoera czy Scannone'a²⁸. Swoistym *novum* było odwołanie się (i to wielokrotne) do prawosławnego patriarchy Bartłomieja, a nawet sufickiego (muzułmańskiego) mistyka Alego Al-Khawwasa. Jednak zupełnie nowym, przynajmniej z perspektywy teologicznej było bardzo częste, wielokrotne, odwoływanie się do dokumentów różnych episkopatów²⁹. Encyklika odwołuje się do różnych dokumentów krajowych konferencji biskupów takich krajów jak Południowa Afryka, Filipiny, Boliwia, Niemcy, Argentyna, Stany Zjednoczone, Kanada, Japonia, Brazylia, Dominikana, Paragwaj, Nowa Zelandia, Portugalia, Meksyk, Australia. Poza dokumentami różnych episkopatów narodowych, encyklika odwoływała się też do *Dokumentu z Aparecidy* Piątej Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów (CELAM) a także do deklaracji

²⁵ To jedyna encyklika Benedykta XVI, która wspomina *Fides et ratio*.

²⁶ Choć jak sam wspominał, pierwszą „na cztery ręce” – opierając się na materiale przygotowanym przez Benedykta XVI. Przy uważnej analizie można znaleźć w encyklice wątki zbliżone do myśli Benedykta XVI.

²⁷ Też wspominał o *Fides et ratio*.

²⁸ Juan Carlos Scannone SJ (1931-2019) to argentyński teolog moralista i jeden z seminaryjnych formatorów papieża Franciszka. Papież cytował go w swej encyklice jeszcze za jego życia.

²⁹ Ten punkt zasługuje chyba na szczególną uwagę, ale to już kwestia na inny artykuł. Por. W. Kluj, *Nadzwyczajny miesiąc misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud” do „Querida Amazonia, „Lumen Gentium. Zeszyty Misjologiczne”* 40 (2020) nr 2, s. 5-26.

stir, however, was that he referred to authors who were still alive, such as Clark, Chenu OP, de Lubac SJ, Zundel, and Maritain.²³

As for Pope Benedict XVI, he wrote three encyclicals. In addition to classical sources of reference, in *Deus caritas est* (25.12.2005) he also referred to Aristotle²⁴ and Nietzsche. In the encyclical *Spe salvi* (30.11.2007), he further referred to the works of Köster, Bacon, Kant, Horkheimer, Adorno, Dostoevsky, and he also mentioned Luther, Marx and even Lenin. On the other hand, in *Caritas in veritate* (29.06.2009),²⁵ among classical philosophers, he mentioned Heraclitus of Ephesus.

Pope Francis has so far written three encyclicals²⁶. In the first one, *Lumen fidei* (29.06.2013), apart from classical sources, he referred to Nietzsche, Dante, Buber, Rousseau, Dostoevsky, Guardini, Wittgenstein, Schiller, and Elliot²⁷.

In *Laudato si'* (24.05.2015) he referred, of course, to St. Francis, but also to other, less classical authors, alongside references to philosophers, thinkers or poets, such as Dante, de Chardin, Guardini, Ricoer or Scannone.²⁸ A peculiar *novum* was the reference (multiple) to the Orthodox patriarch Bartholomew and even the Sufi (Muslim) mystic Ali Al-Khawwas. However, what was completely new, at least from a theological perspective, is the very frequent and numerous

²³ The first died in 1989, the second in 1990, the third in 1991, the fourth in 1975. Maritain died in 1973.

²⁴ Although Aristotle can hardly be counted among the classical theological authors, but as the founder of the system later developed by St Thomas, he is in a sense incorporated into scholastic theology.

²⁵ This is the only encyclical of Benedict XVI that mentions *Fides et ratio*.

²⁶ Although, as he himself mentioned, the first one „at four hands” – based on the material prepared by Benedict XVI. With careful analysis, threads similar to the ideas of Benedict XVI can be found in the encyclical.

²⁷ He also mentioned *Fides et ratio*.

²⁸ Juan Carlos Scannone SJ (1931-2019) is an Argentine moral theologian and one of the seminary formators of Pope Francis. The Pope quoted him in his encyclical while he was still alive.

kolokwium pod patronatem Federacji Konferencji Episkopatów Azji (FABC). Spośród świeckich referencji, encyklika odwoływała się do dokumentu *Karta Ziemi* Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz deklaracji z konferencji o środowisku z Rio de Janeiro³⁰.

Trzecia encyklika, *Fratelli tutti* (3.10.2020) również poza klasycznymi referencjami oraz poza odniesieniami do św. Franciszka³¹ odwołuje się do autorów starożytnych (Wergiliusza, Cycerona, Arystotelesa), do Talmudu Babilońskiego (cytując Hillela), a ze współczesnych autorów wspomina Wojtyłę³², Rahnera, Ricoera, de Foucaulda, a także Simmela, Hoyosa-Vásqueza SJ, Spadaro SJ, Zalby SJ, Marína, Voillaume'a, De Moraesa, kard. Henríqueza SDB. W encyklice znajdujemy też nowatorskie auto-odniesienia do samego papieża Franciszka, do filmu o nim, do wywiadu z nim i do jego orędzia wideo.

Tak jak w *Laudato si'* również *Fratelli tutti* wprowadza do nauczania Magisterium wypowiedzi różnych konferencji episkopatu Meksyku i Stanów Zjednoczonych, Portugalii, Australii, Kongo, Południowej Afryki, Korei, Kolumbii, Chorwacji, Indii a także odwołuje się do *Dokumentu z Aparecidy*. Wśród autorów niekatolickich znajdujemy odniesienia do ekumenicznego patriarchy Bartłomieja³³ a także do dokumentu o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia³⁴.

* * *

Schemat odniesień do Pisma Świętego, do własnego nauczania (samego Jana Pawła II), do innych wcześniejszych papieży, do decyzji soborów (niekiedy synodów), do uznanych Ojców i Doktorów

³⁰ Nie ma do *Fides et ratio*.

³¹ Np. do kazania o nim.

³² Jego książkę *Miłość i odpowiedzialność*.

³³ Zwłaszcza do wspólnej z nim deklaracji.

³⁴ Tzw. „Dokument z Abu Zabi” (4.02.2019) podpisany przez papieża Franciszka oraz Wielkiego Imama uniwersytetu Al-Azharr Ahmada Al-Tayyeba.

referring to the documents of various episcopal conferences.²⁹ The encyclical refers to various documents of the national bishops' conferences of countries such as South Africa, the Philippines, Bolivia, Germany, Argentina, the United States, Canada, Japan, Brazil, the Dominican Republic, Paraguay, New Zealand, Portugal, Mexico, and Australia. Apart from the documents of the various national episcopates, the encyclical also referred to the *Aparecida* Document of the Fifth General Conference of Bishops of Latin America and the Caribbean (CELAM) and also to the declaration of the colloquium under the auspices of the Federation of Asian Bishops' Conferences (FABC). Of the secular references, the encyclical referred to the United Nations Earth Charter and the declaration of the United Nations Conference on Environment and Development, also known as the Rio Conference.³⁰

The third encyclical, *Fratelli tutti* (3.10. 2020) also, apart from classical references and in addition to references to St. Francis,³¹ refers to ancient authors (Virgil, Cicero, Aristotle), the Babylonian Talmud (quoting Hillel), and from contemporary authors mentions Wojtyła³², Rahner, Ricoer, de Foucauld, as well as Simmel, Hoyos-Vásquez SJ, Spadaro SJ, Zalba SJ, Marín, Voillaume, De Moraes, and Cardinal Henríquez SDB. Furthermore, in the encyclical one finds innovative self-references to Pope Francis himself, to a film featuring him, to an interview with him and to his video address.

As in *Laudato si'*, *Fratelli tutti* also introduces into the teaching of the Magisterium statements from various episcopal conferences of Mexico and the United States, Portugal, Australia, Congo, South Africa, Korea, Colombia, Croatia, India and also refers to the *Aparecida*. Among non-Catholic authors, we find references

²⁹ This point probably deserves special attention, but that is a question for another paper. Cf. W. Kluj, *Nadzwyczajny miesiąc misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud” do „Querida Amazonia, „Lumen Gentium. Zeszyty Misjologiczne”* 40 (2020), No. 2, pp. 5-26.

³⁰ There is no referring to *Fides et ratio*.

³¹ E.g. to preach about him.

³² His book *Love and Responsibility*.

Kościoła i innych autorytetów teologicznych, oraz dokumentów kurii rzymskiej występujący w *Fides et ratio* spotykamy również w innych jego encyklikach. Utrzymuje to swoisty kanon literatury magisterialnej innych papieży. W niektórych przypadkach pojawiały się odniesienia do innych autorów czy dokumentów, ale też raczej jako do uznanych autorytetów. Stopniowo pewien nowy styl zaczyna się w przypadku encyklik z domeny społecznej nauki Kościoła. Widać to już u Pawła VI i dalej u Jana Pawła II. Kanon ten zaczyna zmieniać papież Franciszek, który również w encyklikach na inne tematy zaczyna szerzej odnosić się do autorytetów spoza przyjmowanego dotąd kanonu.

Encyklika *Fides et ratio* zasadniczo wpisuje się w styl oficjalnego uroczystego nauczania *Magisterium Ecclesiae*. W referencjach nie tyle chodzi o przedstawienie nowych poglądów, co raczej przypomnienie niezmiennej tradycji wiary w danej dziedzinie. Kryje się za tym pewna teologia Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Papież naucza w encyklice jako „strażnik wiary”, a nie jako naukowiec szukający nowych rozwiązań. Inne treści papież przekazywał w innych publikacjach, ale nie w encyklikach.

Podsumowując analizę przeprowadzoną w niniejszym tekście, widzimy że w najważniejszych dokumentach *Magisterium Ecclesiae*, jakimi są encykliki, również odniesienia mają swoją wagę teologiczną. Warto więc dokładniej analizować ich znaczenie. Dotyczy to również innych encyklik i nie tylko Jana Pawła II.

P.S. Odniesienia do pozycji *Magisterium Ecclesiae* wymienionych w analizowanych dokumentach są łatwo dostępne dla osób zainteresowanych. Wymienienie ich tutaj spowodowałoby znaczne wydłużenie tekstu nie wnosząc nic istotnego w jego treść.

Streszczenie

Schemat referencji zamieszczonych w encyklice *Fides et ratio* zasadniczo wpisuje się w styl oficjalnego uroczystego nauczania *Magisterium Ecclesiae*. Są to przede wszystkim odniesienia do Pisma Świętego, do nauczania papieży (również

to the Ecumenical Patriarch Bartholomew³³ and also to the Document on Human Fraternity for World Peace and Coexistence.³⁴

* * *

The pattern of references to Scripture, to his own teaching (John Paul II himself), to other earlier popes, to decisions of councils (sometimes synods), to recognised Fathers and Doctors of the Church and other theological authorities, and to documents of the Roman curia that is present in *Fides et ratio* is also found in his other encyclicals. It preserves a kind of canon of magisterial literature of other popes. In some cases, there were references to other authors or documents, but also rather as references to recognised authorities. Gradually, a certain new style begins in the case of encyclicals from the domain of the social teaching of the Church. This can already be seen with Paul VI and further with John Paul II. This canon is changing with Pope Francis, who is also beginning to refer more widely to authorities outside the hitherto accepted canon in his encyclicals on other topics.

The encyclical *Fides et ratio* essentially follows the style of the official solemn teaching of the *Magisterium Ecclesiae*. The references are not so much about presenting new views, but rather a reminder of the unchanging tradition of faith in a certain area. What is behind this is a certain theology of the Church's teaching office. In the encyclical, the Pope teaches as a 'guardian of the faith' rather than as a scientist seeking new solutions. The Pope conveyed other content in other publications, but not in encyclicals.

To summarise the analysis conducted in this paper, in the most prominent documents of the *Magisterium Ecclesiae*, such as encyclicals, the references also have their theological weight and it is therefore worth analysing their meaning more closely also in other

³³ Especially to their Joint Declaration

³⁴ The so-called 'Abu Dhabi Document' (4.02.2019) signed by Pope Francis and the Grand Imam of Al-Azhar University Ahmad Al-Tayyeb.

samego Jana Pawła II), do decyzji soborów i synodów, do uznanych Ojców i Doktorów Kościoła i innych autorytetów teologicznych, oraz dokumentów kurii rzymskiej. W referencjach nie tyle chodzi o przedstawienie nowych poglądów, co raczej przypominanie niezmiennej tradycji wiary w danej dziedzinie. Kryje się za tym pewna teologia Urzędu Nauczycielskiego Kościoła. Papież naucza w encyklice jako „strażnik wiary”, a nie jako naukowiec szukający nowych rozwiązań. Inne treści papież przekazywał w innych publikacjach, ale nie w encyklikach.

Słowa kluczowe: Encyklika *Fides et ratio*, *Fides et ratio*, *Magisterium Ecclesiae*, nauczanie papieskie, przypisy w encyklikach

BIBLIOGRAFIA

- Jan Paweł II, *Encyklika „Fides et ratio” o relacjach między wiarą i rozumem* (14.09.1998) – wiele wydań
- Ahern, Kevin, *Laudato Si. Follow the Footnotes*, w: <https://www.americamagazine.org/issue/follow-footnotes> (18.06.2015).
- Benedykt XVI, *Nauczanie Ojców Kościoła w encyklice „Fides et ratio” Jana Pawła II*, „*Vox Patrum*” 18 (1998) s. 303-310.
- Borzyszkowski, Marian, *Filozofia średniowiecza w encyklice Jana Pawła II „Fides et ratio” 1998*, „*Studia Warmińskie*” 37 (2000) s. 107-128.
- Cariño, Jovito V., *St. Thomas Aquinas and the Revision of Catholic Philosophy*, „*Philippiniana Sacra*” 55 (2020) nr 165, s. 289-303.
- Kluj, Wojciech, *Biblijne odniesienia encykliki ‘Redemptoris missio’*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 99 (2011) nr 2, s. 79-98.
- Kluj, Wojciech, *Nadzwyczajny miesiąc misyjny (październik 2019). Od „Maximum illud” do „Querida Amazonia*, „*Lumen Gentium. Zeszyty Misjologiczne*” 40 (2020) nr 2, s. 5-26.
- Kluj, Wojciech, *Przewodnie idee adhortacji Ecclesia in America w kontekście jej źródeł i odnośników*, w: Jarosław Różański (red.), *Ecclesia in America. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa: Missio-Polonia, 2003, s. 223-242.
- Kopiec, Maksim Adam, *The Main Aspects of John Paul II’s Encyclical “Fides et ratio” in the Current Historical and Theological Environment*, „*Wrocławski Przegląd Teologiczny*” 28 (2020) nr 1, s. 109-131 (DOI: 10.34839/wpt.2020.28.1.109-131).
- Phan, Peter C., „*Fides et ratio*” and Asian philosophies: sharing the banquet of truth, „*Science et Esprit*” 51 (1999) s. 333-349.

encyclicals, not only *Fides et ratio*, also by other popes, and not only by John Paul II.

P.S. The references to the positions of the *Magisterium Ecclesiae* mentioned in the documents under examination are easily accessible to those interested. To list them here would make the text considerably longer without adding anything substantial to its content.

Abstract

The pattern of references included in the encyclical *Fides et ratio* generally follows the style of the official solemn teaching of the *Magisterium Ecclesiae*. They are primarily references to Scripture, to the teaching of the popes (including John Paul II himself), to the decisions of councils and synods, to the recognized Fathers and Doctors of the Church and other theological authorities, and to the documents of the Roman curia. References are not so much about presenting new views, but rather recalling the unchanging tradition of faith in a given area. Behind this is a certain theology of the Church's teaching office. The pope teaches in the encyclical as a "guardian of the faith," not as a scientist seeking new solutions. The Pope has conveyed other content in other publications, but not in encyclicals.

Keywords: Encyclical *Fides et ratio*, *Fides et ratio*, *Magisterium Ecclesiae*, papal teaching, footnotes and references in encyclicals

REFERENCE SOURCES

John Paul II, *Encyclical "Fides et ratio" on the relationship between faith and reason* (14.09.1998) – many editions

Ahern, Kevin, *Laudato Si. Follow the Footnotes*, in: <https://www.americamagazine.org/issue/follow-footnotes> (18/06/2015).

Benedict XVI, *The teaching of the Fathers of the Church in John Paul II's ELetter "Fides et ratio"*, "Vox Patrum" 18 (1998) pp. 303-310.

Borzyszkowski, Marian, *Filozofia średniowiecza w encyklice Jana Pawła II „Fides et ratio” 1998*, „Studia Warmińskie” 37 (2000) pp. 107-128.

Cariño, Jovito V., *St. Thomas Aquinas and the Revision of Catholic Philosophy*, "Philippiniana Sacra" 55 (2020) No. 165, pp. 289-303.

Kluj, Wojciech, *Biblijne odniesienia encykliki 'Redemptoris missio'*, „Studia Theologica Varsaviensia” 99 (2011) No. 2, pp. 79-98.

- Ratzinger, Joseph, *Wiara, prawda i kultura – refleksje w związku z encykliką „Fides et ratio”*, w: Tenże, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce: Jedność & Herder, 2005, s. 147-167.
- Sánchez Leyva, Fabio Francisco, *En el horizonte de la Diaconía metafísica. Veinte años de la „Fides et ratio”*, „Salesianum” 82 (2020) nr 2, s. 322-344.
- Schlag, Martin, *The Methodological impact of „Fides et ratio” on Catholic Social Teaching*, „Modern Theology” 36 (2020) nr 4, s. 699-718 (DOI: 10.1111/moth.12551).
- Wojtyła, Karol, *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1972.
- Wojtyła, Wojciech, *‘Zakorzenie się w prawdzie’. Kultura w świetle encykliki „Fides et ratio”*, „Studia Elckie” 22 (2020) nr 3, s. 355-367 (DOI: 10.32090/se.220321).
- Ziombra, Andrzej, *„Fides et ratio” w epoce kryzysu humanistycznego*, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 31 (2021) nr 2, s. 96-104.

- Kluj, Wojciech, *Nadzwyczajny miesiąc misyjny (październik 2019). Od "Maximum illud" do "Querida Amazonia"*, „Lumen Gentium. Zeszyty Misjologiczne” 40 (2020) No. 2, pp. 5-26.
- Kluj, Wojciech, *Przewodnie idee adhortacji Ecclesia in America w kontekście jej źródeł i odnośników*, w: Jarosław Różański (red.), *Ecclesia in America. Wybrane problemy Kościoła w Ameryce Południowej w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warsaw: Missio-Polonia, 2003, pp. 223-242.
- Kopiec, Maksim Adam, *The Main Aspects of John Paul II's Encyclical "Fides et ratio" in the Current Historical and Theological Environment*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 28 (2020) No. 1, pp. 109-131 (DOI 10.34839/wpt.2020.28.1.109-131).
- Phan, Peter C., *"Fides et ratio" and Asian philosophies: sharing the banquet of truth*, „Science et Esprit” 51 (1999) pp. 333-349.
- Ratzinger, Joseph, *Faith, truth and culture – Reflections Prompted by the Encyclical "Fides et ratio"*, in: Idem, *Faith, truth, tolerance. Christianity and world religions*, Kielce: Jedność & Herder, 2005, pp. 147-167.
- Sánchez Leyva, Fabio Francisco, *En el horizonte de la Diaconía metafísica. Veinte años de la "Fides et ratio"*, „Salesianum” 82 (2020) No. 2, pp. 322-344.
- Schlag, Martin, *The Methodological impact of "Fides et ratio" on Catholic Social Teaching*, „Modern Theology” 36 (2020) No. 4, pp. 699-718 (DOI 10.1111/moth.12551).
- Wojtyła, Karol, *U podstaw odnowy. Studium o realizacji Vaticanum II*, Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1972.
- Wojtyła, Wojciech, *'Zakorzeń się w prawdzie'. Kultura w świetle encykliki „Fides et ratio"*, „Studia Elckie” 22 (2020) No. 3, pp. 355-367 (DOI 10.32090/se.220321).
- Ziombra, Andrzej, *„Fides et ratio" w epoce kryzysu humanistycznego*, „Społeczeństwo. Studia, prace badawcze i dokumenty z zakresu nauki społecznej Kościoła” 31 (2021) No. 2, pp. 96-104.